

ETNIKAI HATÁROK ÉS NEMZETISÉGI HATÁSOK
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN
A KENDERFELDOLGOZÁS
ROSTELŐKÉSZÍTŐ MUNKAFOLYAMATÁBAN

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

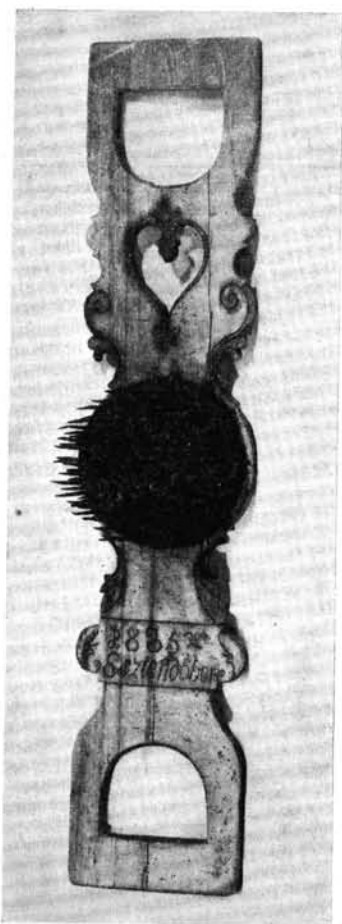
A történeti Abaúj, Borsod és Zemplén településeinek túlnyomó többségében, elsősorban a Bükk- és a Zempléni hegyvidék vásári lehetőségektől és kereskedelmi útvonalaktól elzárt falvaiban a rostnövények, elsősorban a kenderfeldolgozása a 20. század közepéig megőrizte jelentőségét.¹ A parasztgazdaságokban készített vászonféleségek és vászonalapanyagú termékek sokasága a háztartás, a gazdálkodás, valamint a ruházat reális igényeit elégítették ki. Ennek következményei közül figyelemreméltó az, hogy a kenderfeldolgozás eszközkészlete, szókinccse, az egyes munkafolyamatok — árnyalati különbségek levonására is lehetőséget adó — elnevezései napjainkig megőrződtek, s a levéltári kutatások (határtérképek, tagosítási iratok, a kenderföldek öröklődését is feltűntető végrendeletek) mellett néprajzi módszerrel jól gyűjthetők.² A miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött tárgyi és dokumentációs anyag, valamint a több, mint egy évtizede végzett saját kutatások, gyűjtések adatainak felhasználásával alábbiakban a kenderfeldolgozás munkafolyamatából egy részmozzanatot, a rostminősítést mutatjuk be. A rostminősítés a kenderfeldolgozás rendszerében viszonylag rövid ideig tartó, de a társaságban végzett, ún. kaláka munkára lehetőséget adó olyan mozzanat, amely a terminológiák és elnevezések gazdagságát valamennyi munkafázis közül talán a legjobban őrizte meg. Ezek az árnyalati különbségek lehetőséget adnak megyénk etnokulturális jelenségeinek megfigyelésére, a különböző nemzetiségű 18. századi, vagy az azt megelőző telepítések és a betelepülők egy-egy falura gyakorolt kultúrhatásának, az átadás—átvétel kérdésének megvizsgálására, térképre vetítésére is (1. kép).

A kenderfeldolgozás munkafolyamatainak sorrendjében a rostanyag kibontását a háncsrészek közül (amelyet *töréssel, tilolással* érnek el), a rostanyag minősítése, a vékonyabb-durvább és a hosszabb-rövidebb szálak elkülönítése, majd osztályozása követi. Ez a rostanyag fonásra való előkészítésének utolsó mozzanata. Eszköze a rostfésű, a munkafolyamat terméke a megfonható, többféle minőségben elkülönített szálás rostanyag. E munkafázison belül alábbiakban a munkaeszközt, magát a munkafolyamatot, majd a minősített rostot és a rostanyag tárolási, felhasználási formáit, a felhasználás területeit vesszük vizsgálat alá terminológiáik, megyénk területén használt és ismert elnevezéseik alapján.

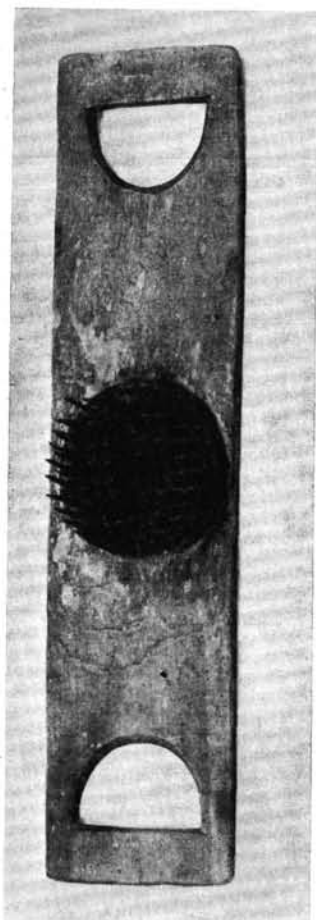
1. *A rostminősítő munka eszköze.* A minősítés eszköze mindkét végén félkörben kivágott, különböző szélességű és hosszúságú deszkalap, amelynek kö-

1. kép. A tanulmányban érintett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei települések (a térképeken szereplő települések adatait l. a 293. lapon,)

2. kép. Szegrózsás rostfésű 1835-ből. Brockó T. felv.

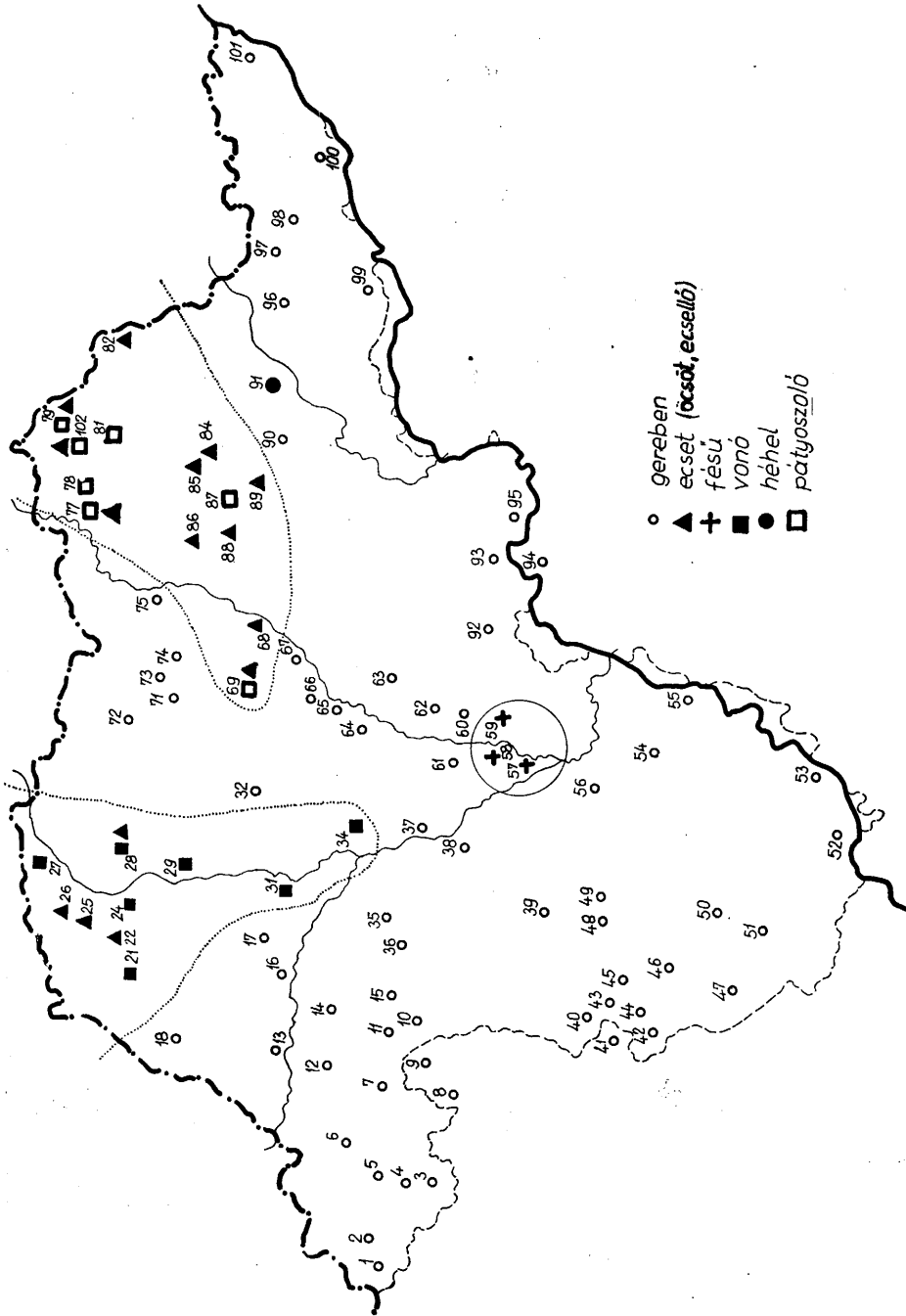
3. kép. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében általánosan elterjedt rostfésű forma a 20. század elejéről. Brockó T. felv.

zépére változó nagyságú és sűrűségű, kör alakú szegrózsát erősítenek (2-3. kép). A hosszú vastüket tartalmazó rózsza, attól függően, hogy cigánykovács készítette, vagy gyári termék, négyzetes és gömbölyű szögecskékből áll. A deszkalap két végének félkör alakú kiképzése a láb és a kéz támaszául szolgál. Ezeken megtámaszkodva a kéz befogott, vagy kézfejre tekert rostanyagot a szegrózsába csapkodják, azon keresztül húzgálva érik el a szálak egymás mellé rendeződését, másrészt hosszuk szerinti elkülönülését.

Az abaúji, borsodi és zempléni falvakban általában egy, összefüggő területi elterjedést nem mutatóan két, szórványosan háromféle rostfésűt használnak egymás után. Több rostfésű használatával 4–6 féle a végeredmény által megkívtatott minőségű rostanyagot állítanak elő, s mindegyiket más elnevezéssel kü-

lönbötetik meg. A minősített rostfésések száma sokszor egy-egy településen belül is változó, de elnevezésük mégis településeket, területeket tesz jellemzővé, etnikailag megkülönböztethetővé. A minősített rostfésések száma egy-egy településen vagy területen a kenderfeldolgozás hagyományaira és intenzitására utal. Ez nemcsak megyéink településeinek, hanem a magyarországi kenderkultúrának is általánosan megfigyelhető és jellemző vonása.³ Ahol egymás után két (Aszaló, Beret, Füzérkamlós, Halmaj, Hercegkút, Mogyoróska, Nyíri, Pányok, Pusztafalu, Sata), vagy többféle (Abaújvár, Hernádszentandrás) rostfésűt használnak, tehát ritkábbat és sűrűbbet, ott az eszköznek is megkülönböztető elnevezései alakultak ki. Így kétféle rostfésű esetén (csak néhányat kiemelve) *ecset-gereben* (Halmaj), *fésű-gereben* (Sata), *ecset-pátyoszoló* (Mogyoróska), *héhel-gereben* (Hercegkút) elnevezések ismeretesek. Három rostfésű használata esetén (Abaújvár) *vasecset-ecset-pátyoszoló* megkülönböztető elnevezései vannak a munkaeszköznek. Ezek az elnevezések — amelyeket alábbiakban részletesen elemzünk — a magyar kenderkultúra történetének korai rétegeibe nyúlnak vissza.

Megyéink területén a parasztgazdaságok lényegesen eltérő vonásai, erősen különböző gazdasági és gazdálkodásbeli jellemzői, a földrajzi adottságok és lehetőségek sokszínűsége miatt jelentőssé fejlődhetett, és a 20. század közepéig megőrződött a vándorkereskedelem. A házaló és vándorkereskedelem részben a piacokon keresztül, részben a piaci helyek megkerülésével a parasztgazdaságok gazdasági különbségeit igyekezett kiegyenlíteni. Nivelláló szerepe volt a paraszti termékellátás számos területén, ezen belül a kenderfeldolgozásban is. Ez megfigyelhető ilyen résztemában, a munkafolyamat egyetlen eszközének beszerzésében is. Néhány példát az eszköz készítésére és beszerzésére: Égerszögbe a rostfésűt a 20. századot megelőző és a századfordulót követő néhány évtizedben oláh-cigány vándorárosok hordták, általában élelemért, gabonaféléért, ritkábban pénzért értékesítették. A faluban sem a helybeli kovács, sem a mesterkedő parasztemberek nem foglalkoztak készítésével.⁴ A Zempléni hegyvidék fafeldolgozásáról és eszközkészítéséről híres falvaiban, így Mogyorósán is a vasrózsát cigánykovácsok készítették, az eszköz díszesen faragott farészét pedig mindenki saját magának készítette. Az 1950-es években a községben még jelentős volt a kenderfeldolgozás, de ekkor már az esztergált guzsalytalphoz, rokkához, fonal- és vászonszapulóhoz hasonlóan a rostfésűt is helybeli mesterember készítette.⁵ Megyaszón a gerebent *fúrós cigányok* készítették, azok is árulták, de a récents gyűjtések adatai szerint a helyi boltban is lehetett vásárolni.⁶ Saját gyűjtéseink adatai szerint valamennyi munkaeszköznek, félkész és készterméknek legnagyobb beszerzési piaca Miskolc volt. A szomszédos falvakból, de vonattal távoli vidékekről is eljártak ide vásárolni. Aszaló, Bőcs, Hejőkeresztúr, Onga lakosai hasonlóan Miskolcra vásárolták a *gerebent*, s úgy emlékeznek vissza, hogy annak a készítésével csak a cigányok foglalkoztak.⁷ Minden bizonnyal egyedüli az az eszközkészítési mód, amelyet *Paládi-Kovács Attila* ír le Bolyokról. Az Ózd melletti községben a rostfésű fáját a gazda magának készítette, a köralakúra kiképzett fejbe kihegyezett acél-drótot erősített, vagy a deszka lapjába verte bele az acélszöveget, s ezt követően végeit kihegyezte.⁸

4. kép. A rostfésűlő eszkööz elnevezései

Adataink arra utalnak, hogy az eszköz készítésének lehettek helyi, sajátos módjai, ezek a maguk részére egyedileg, alkalmilag készített darabok voltak. Gyári készítésű eszközök alkalmazására is utalnak a gyűjtések, s ezek köre minden bizonnyal bővebb lehetett, mint eddigi ismereteink azt mutatják. Leggyakoribbnak, csaknem általánosnak azt tekinthetjük, hogy az eszköz készítése, értékesítése elsődlegesen vándorcigányokhoz, cigánykovácsokhoz kapcsolódott.

A rostfésülő munka egyetlen eszköze megyéink területén az alábbi terminológiákkal fordul elő: *gereben*, *ecset*, (*ecsetelő*, *öcsöt*, *ecsellő*), *fésű*, *héhel*, (*héhő*), *vonó* és *pátyoszoló* (4. kép).

A *gereben* szó szláv eredetű, valószínűleg valamelyik déli szlávból származik.⁹ A szónak a bolgárban, szerb-horvátban és a szlovénban is 'Heckel', azaz 'gereben' jelentése van.¹⁰ 'Len(kender)-gereben, gyapjúgereben és fésű-jelentéssel megtaláljuk megfelelőit az északi szláv nyelvekben is.¹¹ Figyelemre méltó, hogy a szlovákban ezek közül a 'fésű' jelentése csaknem kizárólagos.¹² Ez a *fésű* terminus szórványosan előfordul a borsodi területeken is, ami azért lényeges, mert Magyarországon sehol másutt nem találkozunk vele.¹³ Ez az elnevezés Bőcs, Hernádnémeti, Sajólad községekben a récents gyűjtések szerint — nem kimutathatóan — szlovák átvétel, bár nem kizárt, hogy egykori szlovák telepítések kultúrhatásának több generációs átszűrődésével, ill. fennmaradásával állunk szemben.

A *gereben* elnevezés tehát szláv átvétel. Ez azonban eredetileg nem arra az eszközre vonatkozik, amelyet területünkön így ismernek, és így neveznek. A rostminősítésre szolgáló eszközök ősbibb, a magyar nyelvterületen csak szórványos emlékekben előforduló változata a fésűszerű szegsoros eszköz, s erre vonatkozik a szláv nyelv *gereben* elnevezése. Az eszköz használatára megyéink területén is csak szórványos emlékképek utalnak. Mogyoróskán *ecsetnek* nevezik a szegrózsás rostfésűt, de a kendermunkánál használt ecsetszerű eszközre már nem emlékeznek. Úgy tudják, hogy a faluban és környékén a gyapjúfésüléshez használtak szegsorokból álló, fésűszerű, *fésűnek* nevezett munkaeszközt.¹⁴ A tárgyi anyag alapján *Szolnoky Lajos* állapítja meg, s ez — az alábbi példából is láthatóan — vonatkozik területünkre is, hogy a szláv népek *gereben* terminussal jelölt eszköze a magyar szegsoros *gerebennek* és nem a szegrózsásnak felel meg.¹⁵ A szegrózsás rostfésűk ma már az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, s legelterjedtebb jelölésük a *gereben* elnevezés.¹⁶ Az általunk vizsgált területen a *gereben* elnevezés (csak a szegrózsás rostfésűt értve) az Alföld felé eső, délborsodi településeket kizárólag jellemzi. Ez beilleszkedik a *Szolnoky Lajos* által vázolt országos képbe, amely szerint a szegrózsás rostfésű *gereben* elnevezése általános és kizárólagos a Dunántúlon, valamint az Alföldön. Más elnevezés csak Pest megyében és az észak-magyarországi megyék falvaiban fordul elő.¹⁷ A *gereben* elnevezés elterjedésének megyéink területén húzódik a határvonala. Így Arló, Dédestapolcsány, Kisgyőr, Hejőbába, Prügy, Tiszakarád, Karos, Vajdácská és Zemplénagárd vonalától délre kizárólagos előfordulású, ettől északra pedig előfordul ugyan, de más elnevezések egyidejű használatával. A Bódva-völgy falvaiban *vonó*, a Zempléni hegyvidéken pedig az *ecset*, *fésű* terminológiákkal keveredik.

A fent említett falvak határvonalat képeznek a rostminősítő munka elnevezésében is, de megközelítőleg határvonal ez a kenderfeldolgozás más munkafolyamatainak terminológiáiban, és a kenderen túl a földművelés-gazdálkodás számos területén is. A hegyközi, az észak-borsodi és a Bükk-vidéki falvakból a dél-borsodi területek felé haladva a földművelés egyre több hasonló vonást mutat az alföldi területekkel. A kapás- és takarmánynövények folyamatos térhódításával, a gyári textiltermékek gyorsuló ütemű elterjedésével ezekben a falvakban — az Alföld falvaihoz hasonlóan — a kender gyorsan kiszorult a határból. Az északi és hegyvidéki területeken a kender nem került be a vetésforgóba, mindig megmaradt a kerti jellegű művelés és termesztés keretei között. A kender szántóföldi termesztésből való kiszorulása párosult a vászontermékek iránti igény csökkenésével, s a termesztés megszűnését eredményezte. Megyéink déli településeinek alföldi hasonlósága, a hasonlóság számos jele és emléke között ott találjuk a rostminősítő eszköz *gereben* terminológiáját. Az eszközt természetesen nem, mert ugyanannak az eszköznek más elnevezéseiről van szó az északabbra eső területeken, településeken.

Az *ecset* szó szintén szláv eredetű, 'sörtéből készült simítóeszköz' jelentéssel kerülhetett át a magyarba.¹⁸ Egyéb, e töről származó változatai: *öcsöt*, *ecsetelő*, *ecsellő*. Előfordulásának minden helyén a szegrózsás rostfésűt értik rajta. A szlovák Szádelő (Zádiel) és Lédec (Ladce) mellett csak megyéink területén előforduló terminológia. Elterjedési területei viszonylag jól körülhatárolhatók. A 4. kép tanulsága szerint jelentős előfordulása a Zempléni hegyvidéken, s hasonlóan zárt egység a Bódva vidéki előfordulás. Csupán néhány településen fordul elő (Fony, Háromhuta, Regéc, Fügöd, Szin, Arka, Baskó, Teresztenye, Szögliget, Felsőregmec) a terminológia egyedüli használata. Ebből a minősítés durvább, elnagyoltabb formájára gondolhatunk. Kivételt képez az, amikor az ecsettel kétszeri rostmehúzással négyféle minőséget különítenek el. Az előfordulás több helyén a *gerebennel*, *pátyoszóval*, *vonóval* keveredve minden esetben több, de legalább kétféle minősítőeszköz használatára utal. Tekintettel arra, hogy ez az elnevezés szlovák területen ismeretes, minden bizonnyal itt is szlovák kultúrhatásról van szó. Az elterjedés megfelel a 18. századi szlovák telepítéseknek.¹⁹ Ebbe a terminológiakörbe tartozik, s csupán mint érdekességet jegyezzük meg a rostfésű Rudabányácskán ismeretes *vasgerebe* elnevezését. Szatmár megyéből idetelepültek hozták magukkal ezt a kifejezést, amit aztán a faluban néhányan átvettek, használtak. Szatmár és Bereg megyékben (Gulács, Gelénes, Milota, Nagybodony, Gát, Makkosjánosi) környékén a szegrózsás rostfésűt *vasecset* elnevezéssel ismerik.²⁰ Az eszközön végzett munkát *fésülésnek*, *ecsetelésnek*, *ecsellésnek* mondják, s ez teszi bizonyossá azt, hogy egy eszköz többféle elnevezéséből a használók hogyan hoznak létre új terminológiát.

A *vonó* elnevezés a Bódva—Sajó folyók vonalában és a Hernád folyó vonalától nyugatra, jól körülhatárolható, folyók által bezárt hét településen (Bódvaszilás, Szalonna, Varbóc, Égerszög, Edelény, Boldva, Szendrő) fordul elő. A szó eredetére, vagy másutti előfordulására nem tudunk adatokat, mindössze annyit, hogy *Szinnyei József vonogató* néven Udvarhely megyéből említ egy eszközt, amelyet a megtört kender szárítására használtak,²¹ de ennek természetesen nincsen köze a Bódva-vidéki rostfésűhöz. Figyelemreméltó, hogy

a borsodi településekre nem jellemző *székes guzsaly* ugyanezen a területen lelhető fel, s ezekben a falvakban is megtalálható.

A *fésű* elnevezés a Sajó és a Hernád folyó összefolyásánál mindössze három településen ismeretes (Böcs, Hernádnémeti, Sajólád). A szó kenderfeldolgozással kapcsolatos múltjáról nincsenek ismereteink, a magyar nyelvterületen az eszköz neveként sehol sem fordul elő. A *vonó*hoz hasonlóan a *fésű* is a *vonással*, *megvonással*, *fésüléssel*, *megfésüléssel*, mint a végzett munka megnevezésével lehet összefüggésben, valószínűen a munkafolyamat neve került át az eszközre. Ezt látszik bizonyítani, hogy mindkét kifejezés néhány esetben a *gereben* elnevezéssel keveredve, azzal együtt fordul elő.

Egyszeri előfordulása (Hercegekút) ellenére is figyelmet érdemel a *héhel* terminológia, amely a *gereben* elnevezéssel, két eszköz egyidejű használata mellett fordul elő. A két eszközzel végzett művelet között nem tesznek különbséget, általánosan *fésülésnek* nevezik. A munkaeszközt jelölő *héhő-héhel-léhel* elnevezés nagy elterjedést mutat a nógrádi, észak-pesti területen és Erdélyben.²² A szó a német 'Hechel' hasonló jelentésű szóból származik.²³ A szegrózsás rostminősítő eszköz német közvetítéssel került Magyarországra, ill. a 16. századot megelőző felvidéki és erdélyi német telepítésekkel azokba a falvakba, ahol a terminológia napjainkban is jellemzően fordul elő.²⁴ A Zemplén megyében megtalálható *héhel* eszköznév a Hercegekútra települt németeknél található meg. Ennek nyomai az anyagi kultúra más területén (pl. erdei gyűjtögetés) is kimutathatók.²⁵

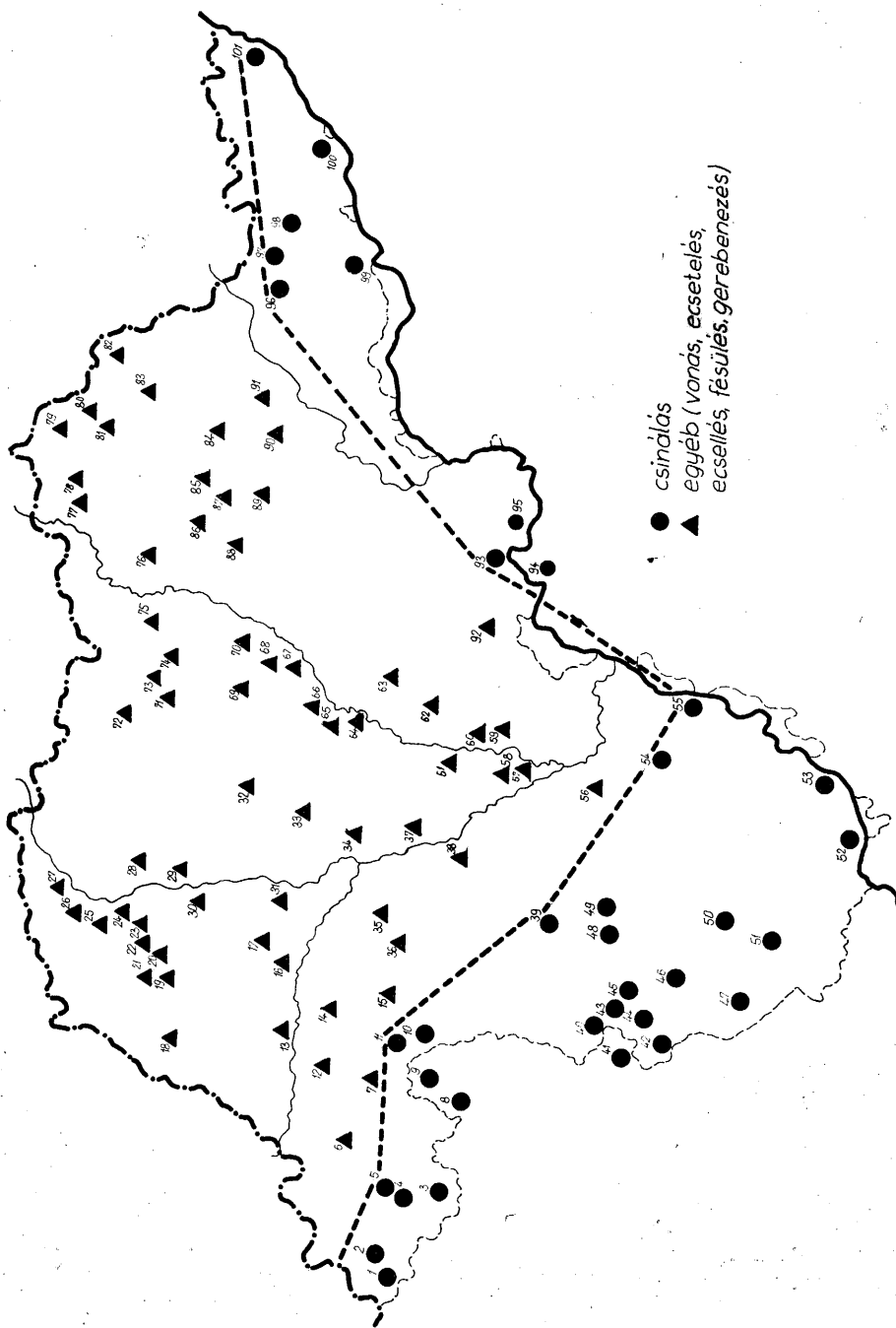
A *pátyoszoló* elnevezés abaúji, zempléni előfordulást mutat (Nyíri, Pányok, Abaújvár, Mogyoróska, Pusztafalu, Füzérkomlós, Beret). Egyedüli terminológiaként ritkán használják, általában ott fordul elő, ahol az *ecset*, *öcsöt* elnevezés ismeretes. Jelölhet egy rostfésűt, de utalhat két különböző minőségű (durvább, finomabb) eszköz használatára. Mogyorósán úgy emlékeznek vissza, hogy „a *pátyos* elnevezés abból az időből származik, amikor csak egy, sűrű *vasecsetet* használtak. Az *ecset*ben maradt rostnak *csepű*, a kézben maradt jó minőségűnek pedig *pátyos* volt a neve. Amikor aztán később *ecselltek*, a legjobb minőségű lett a *szál*, amit másodsor, vagy egy másikban *megecselltek*, annak a neve lett *pátyos*. A finomabb fogú *ecsetet* aztán elnevezték *pátyoszolónak*, úgy, hogy ez ma is így van.” A népi magyarázat bármilyen egyszerűnek tűnik, igaz, elfogadható fejtegetés.

A *pátyos* szó keleti szláv átvétel a magyarban, s a földrajzi elterjedése ukrán hatást sejtet.²⁶ *Lebedeva N. I.* szerint az ukránban hasonló, tehát közepes rostminőséget jelöl.²⁷ *Szolnoky Lajos* a keleti szlávól átvett sörtés *ecsetet* és a hozzákapcsolódó *pátyos*, valamint *pác* rostminőségeket összetartozónak tartja, s úgy véli, hogy a *pátyos* és a *pác* rostminőségek előfordulásai a sörtés *ecset* egykori elterjedését mutatják. Ahol a *pátyos* szó tehát megtalálható, ott korábban a rostminősítés eszköze az *ecset* volt.²⁸ Ennek igazolását látjuk abban, hogy a zempléni előfordulás valamennyi helyén a *pátyos*, mint rostminőség összekapcsolódik a *pátyoszolóval*, mint a minősítés eszközével, s mindkettő összekapcsolódik a szegrózsás rostfésű *ecset*, *ecsetelő*, *ecsellő* elnevezésével.

2. *A rostminősítés munkafolyamata:* A rost minősítését és osztályozását megelőző munkafázisban a töréssel, a tilolással kibontják a rostanyagot a háncsrészek közül. Háncstörédék még nagy mennyiségben marad a rostok között, ezért a *pozdorjának* nevezett törekanyagot újabb törési és puhítási műveletekkel távolítják el. Célja mindegyiknek az, hogy a minősítésre kerülő rost minél kevesebb, a *gerebenezést* akadályozó, a rostanyagot szaggató, fás töredéket tartalmazzon. A megoldás formái különbözőek, területeket nem minden esetben jellemeznek, de közöttük számos eljárás nagyon sok archaikus vonást őrzött meg. Ilyen eljárás a tilolt kender lábbal való megtiprása, taposása, amely általában társaságban végzett munka. Ismeretesek külön a puhítás céljára készített körbenforgó *dörzsölők*, fakeretből készített rosttiprók. Megyénk területén nagyszámú kendertörő malom üzemelt a 19. században, közülük sok még a 20. század első harmadában is. Ezek egyrésztében lezuhanó fabunkók, *bakók* puhították a rostanyagot, míg újabb, kendertöréshez is használható változataikat körbenfutó vashengerrel szerelték fel. A puhítást szolgálta továbbá a dézsában való áztatás, a kalapáccsal, fatönkön való tartós törés, de ismeretes olyan eljárás is, amikor a megtilolt kendert ágyba rakták, a test melegével és súlyával puhították, tiporták, törték.²⁹ Ezek a törési, finomítási eljárások magyarázzák, hogy a minősítésre előkészített rostanyagot a minősítés megkezdése előtt, napos időben kitergegették az udvarra, a gazdasági épületek elé és *kisüttették*. Ezzel szárították, érdeessé, merevvé tették azt a törekanyagot, amely még a rostok között maradt. A *ropogósra száradás* után a különböző egységekben rögzített kendert szétbontották, a tiló lábához, vagy más eszközhöz verve kiporolták, *kicsapták*, s ezt követte a gerebenben való többszöri *meghúzgálás*, *megvonás*, a rostminősítés művelete. A tilolás mellett ez a másik olyan munkafolyamat, amely csak akkor végezhető, ha nem nedves, nyirkos a szálanyag, ezért a minősítés munkáját napos időben, általában az udvaron végezték. A *gerebenben* egyszeri meghúzás után két, többszöri meghúzás után négyféle minőséget, két *gereben* használata során általában négy, hat minőséget értek el. A minősített rostanyagot a minőségtől függően újból egységekbe rögzítették, s a fonás megkezdéséig zsákban a padláson, vagy száraz helyen, általában a kemence környékén tárolták, szárították.

A rostminősítés a munkafolyamat rövidege ellenére is gazdag terminológiában, főleg vonatkozik ez a minősített rostanyag elnevezéseire. Ezért öt, egymástól távolosó, megyéinket jól reprezentáló községből (Zemplénagárd, Megyaszó, Sata, Szuhafő, Szirmabesenyő) közöljük a munkafolyamat elmondását, ill. annak lejegyzett anyagát. Zemplénagárd: „A *gerebenezés* is úgy jó, ha meleg a *szösz*, ilyenkor két *markos báb*ot (ti. a törés, tilolás utáni rögzítési forma, mértékegység neve) megfelelnek, a *félbáb*ot a hegyénél jobb kézre csavarják, a bal kézzel végzik ezt, majd az egyik lábbal fogva a gerebent, a jobb kézzel át meg áthúzzák a *szösz*t a gereben fején. Aztán megfordítják, a *szösz* másik végét is meghúzzák, a *félbáb*okat ismét egymásba rakják. Amit pedig az eszköz lehúzza a *fűszösz*ről, az lesz az *aprószösz*, a *csepű*, melyet aztán vastagfonalnak fonnak meg. Ezt a munkát a *nagygerebenben* végzik, ... 8–10 igen hegyes vasszögekből áll... A *simító gereben* ugyanilyen, csak a fogai négy-öt centisek, sűrűbbek és vékonyabbak, mint a *nagygerebené*. Ebben a

kisgerebenben ismét meghúzzák a *fejszösz*t, és ami a kézben marad, az lesz a *fejészösz*, amit pedig a gereben le húz, az lesz a *szálszösz*. A *szálszösz* finomabb, mint a *csepű*.³⁰ Megyaszó: „A *csinálást*, vagy *gerebenezést* napos időben csinálták. Két *gerebent* használtak, az egyik asszony *verte le* a nagyon, amikor szép *sima* lett, a másik asszony folytatta a *sűrűn*. Ami a nagyon maradt, az lett a *csepű*. Ebből lett a *zsák*, a *ponyva*, *pokróc*. Ami a *sűrű* gerebenben maradt, az lett a *pátyos*. A *pátyoszfonalból* lett a *ponyus*. Ami kézben maradt, szép *sima kenderből* lett az *ing*, a *gaty*a, *zajdaruha*, *lepedő*, *tarisznya*, *gyúróruha*, *vastagkötő*. A *szálkender*t vékonyra, a *pátyoszt* közepesre, a *csepűt* vastagabbra fonták. Sokan azért nem csináltak *pátyoszt* a faluban, hogy erős legyen a *zsákj*uk. A *szálkender* egyik végére egy *csomót* kötöttek, a másik végét kétfelé vették, és mind a két végére *csomót* kötöttek, így *bábu* alakja lett. A *bábukat* a *rosta szélére* rakták *sorba*. Ilyenkor azt kérdezték egymástól: *hány báb*ut csináltál ma?³¹ SÁta: „Minden háznál két *gereben* van, az egyik *magasabb*, *ritkább fogú*. Először ebben *húzták* a *kendert*. Az első *húzásra* fogban maradt részt az *alacsonyabb*, *sűrűbb fogún* dolgozták tovább. Általában napos időben *gerebeneltek*, *három-négy asszony* is egyszerre. A *kendert beleütik* a *fésűbe*, akkor kicsit lefelé húzzák ki a *szösz*t. A *kézbenmaradt szösz* az *elsőrendű kender*, ez a *jószösz*, vagy *feje*. Ezt *bábuba* csavarták. A gerebenben maradt *szösz* neve *tincs*. Ezután a másik *gerebennel osztályozzák* tovább. Beleverik a *tincset*, ami a kézben marad, az a *palántos*, ami a gerebenben, az a *csepű*. A faluban kétféleképpen minősítettek. Egyik esetben *hárm*at, *jószösz*, *palántos*, *csepű*, másik esetben *négy*et, *jószösz*, *palántos*, *gongyolás*, *csepű* különítettek el. Ha *négyfelét* csináltak, akkor az első *húzásnál fésűben* maradt *palántost* még egyszer meghúzták, ami kézben maradt, az lett a *palántos*, a gerebenben maradt *tincs* pedig a *gongyolás*. Minden egységet *bábuba* csavartak, csak a *palántosé* kisebb lett, mint a *fejkenderé*. A másik *kettőnek* nem csináltak *fejet*, csak *kéz között összegöngyölték*, *megcsavarták*.³² Szuha^{fő}: „A *vonás* a gerebenben történik. Az *első vonáskor* a gereben *fogai között* maradt *szálakat* kiszedték és *összerakták*. Mikor egy *marékra* való volt, *kétágúra* csavarták. Ezt nevezték *csepűnek*. Az *első vonáskor* kézben maradt részt újra *vonták* az *előbbi módon*. Ami *második vonáskor* a gereben *fogai között* maradt, azt nevezték *szösznek*, vagy *finom-csepűnek*. Ezt szintén *kétágúra fonva* tették el. Ami *második vonáskor* a kézben maradt, az a *babuszösz*, *szösz*i, *finomszösz*. Azért nevezték *babuszösznek*, mert úgy csavarták össze, hogy *feje* legyen, mint a *babának*. A *bábukat* aztán *összefonták koszorúba*. A *koszorú fonása* három *ágúra* történt, úgy, hogy a *fejek kiálltak belőle*. 12 *bábuból* készült a *koszorú*. A *koszorúkat*, a *szösz*t, meg a *csepűt* egy-egy *hamvasba* kötve *tárolták*.³³ Szirmabesenyő: „A faluban egy vagy *kétféle gerebent* használtak. Az egyik *sűrűbb* volt, a másik *ritkább*. *Gerebelésnek*, *fésülésnek* mondták, amikor beleverték a *kendert* és *meghúzgálták* a *fogak között*. Ha csak *egyfajta gerebent* használtak, akkor *kétféle minőségűt* csináltak. A *jót kendernek* mondták, a *rövidebb szárut csepűnek*. Ha *valaki másképpen* csinálta, *más nevet* is adott neki. Aki a *csepűt* *meghúzta*, annak még lett *makócája* is, de a *kettő között* már nem sok a *különbség*. Ha *jó* volt a *termés*, sok volt a *hosszú szál*, ha meg *öblyös* (napégette, megsült) lett, akkor meg *tele* volt *csepűvel*. Sok *baj* volt akkor a *fonáskor*,

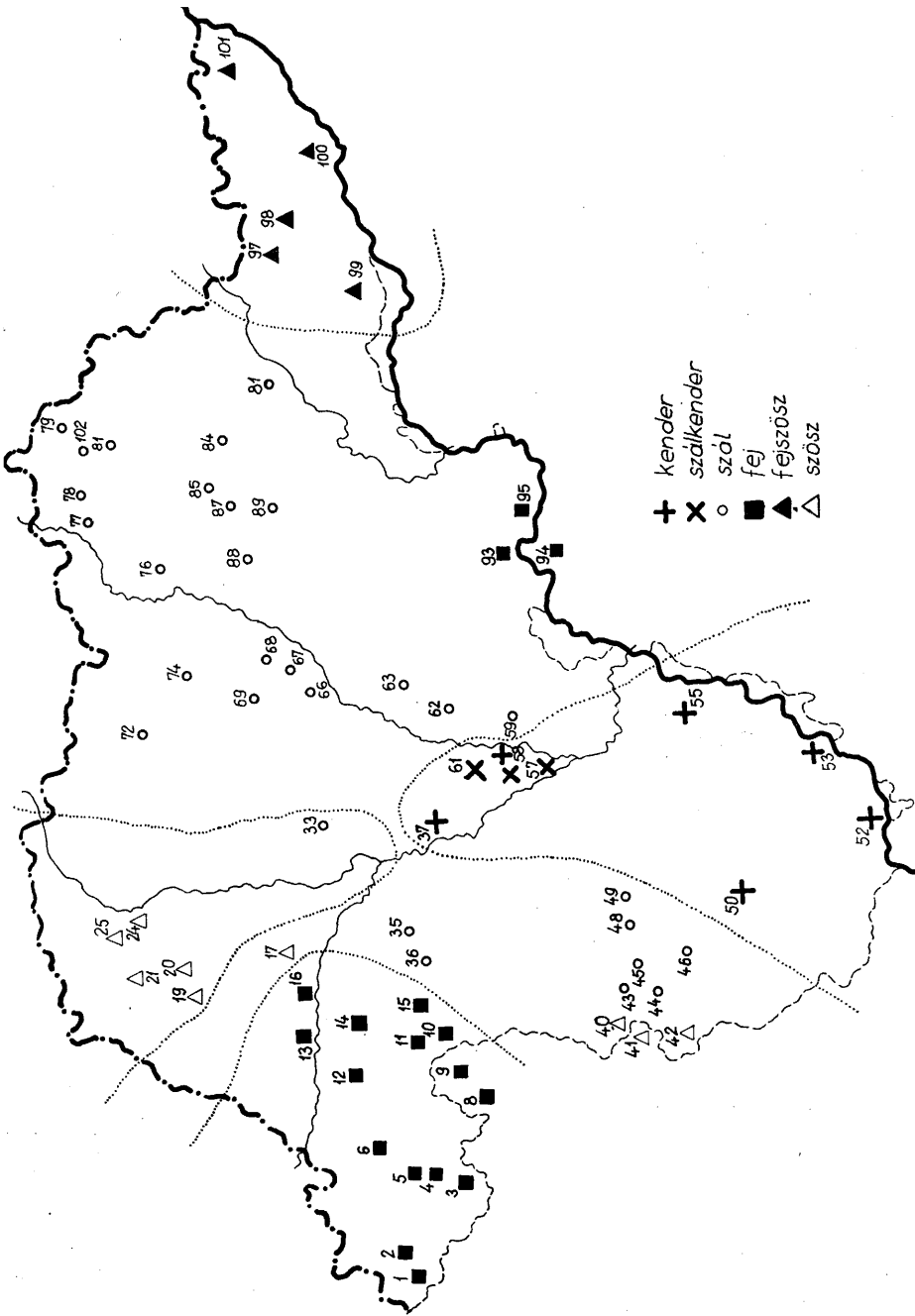
5. kép. A rosfűlő munka elnevezései

mert azzal lehetett mindent csinálni, mégis rövid maradt, sok volt benne a *pazderva*. A kendert aztán *bábuba*, azt meg *koszorúba* kötöttük, a *csepűt* meg *kisbogyába* göngyöltük. Egy kitilolt *marok* kenderből, ha azt *megfésültük*, 2 *kisbogyá* *csepű* lett. Ha jó volt a termés, 30—40 *bogyá* volt a *csepű*, a *szálasa* meg vagy háromszor ennyi.”³⁴

A fenti példából érzékelhetjük, hogy az eszközök leírásában, a munkafolyamat elmondásában megyéink falvaiban lényeges eltérés nincs. A rostfésülő munkát az eszköz *gereben* nevéből következően leggyakrabban *gerebenezésnek* nevezik. Ahol *ecset* a rostfésülő munka neve, ott a munkafolyamatot is *ecsetelésnek*, *ecsellésnek* mondják. Szórványosan, területet nem jellemzően *vonás*, *megvonás* (Szuhaő, Szendrő, Hernádszentandrás), *fésülés* (Sáta), *pátyosolás* (Mogyoróska, Pusztafalu, Füzérkomlós) terminológia fordul elő. Megyéink déli részén, az Alföldhöz közel eső falvakban az eszközre nem utalva, *csinálás* a neve a rostminősítő munkának. Ez a terminológia Cserépfalu, Mezőkövesd, Tard, Szentistván, Prügy, Tiszakarád és Vajdácaska vonalától délre általános, az Alföld egészére kiterjed.³⁵ Az 5. kép adataiból megállapítható, hogy megyéink területén e terminológia országos elterjedésének határa húzódik.

3. *A minősített rostanyag terminológiai:* Megyéink településein a minősített rostanyag rendkívül változatos elnevezéseivel találkozunk. A legjobb minőségű rostanyagot a *kender*, *szálkender*, *szál*, *fej*, *fejszösz*, *szösz* elnevezéssel (6. kép), a közepes minőségűt *pátyos*, *makóca*, *palánt*, *szösz*, *tincs* elnevezéssel (7. kép), a legrosszabb minőségűt pedig *csepű* és *kóc* elnevezéssel különböztetik meg.

A legjobb minőségű rost elnevezései közül a *kender* tűnik a legrégebbnek, abból az időből maradhatott fenn, amikor a magyarság még nem ismerte a rostminősítésre szolgáló rostfésűket, s a kenderrostot a többszörös törő és puhító eljárás után mindjárt megfonta. E feltevést *Szolnoky Lajos* arra alapozta, hogy magyar nyelvterületen szórványosan mindenütt megtalálta a *kender* terminológiát.³⁶ Abaúj, Borsod és Zemplén megye területéről azonban nincsenek adatai. Feltevést alátámasztja és annak helyességét igazolja, hogy néhány Alföld felé eső faluban (Szirmabesenyő, Ároktó, Tiszaeszlár, Tiszabábolna, Mezőkeresztes, Böcs) megtalálható ez az elnevezés, az előfordulás a dél-borsodi területeken jellemző foltot képez. Részben ezekben a falvakban, de megyéink területén szórványosan másutt is számos olyan archaikus eljárás őrződött meg napjainkig, amely *Szolnoky Lajos* feltevéseinek helyességét bizonyítja. Különösen figyelemreméltó ezek közül a megtilolt kender dézsában való áztatása, kalapáccsal való puhítása, vagy a kender ágyba helyezése és a test melegével történő „szöszösítése”. A dézsában való áztatást *szöszmosásnak* nevezik. Általában megfelel a *kender* terminológia előfordulási területének. (Ezen túl megtalálható még: Cigánd, Tiszakarád, Sajólad, Onga, Hernádszentandrás, Aszaló, Nyíri). A *fejekben* rögzített kendert meglazítják és Ongán 8—10 napig, Tiszakarádon és Cigándon egy hétig korpás vízben áztatják. Mosás után az eltilolt kendert napon szárítják, majd szárítás után néhány helyen még ismét eltilolják. Cigándon mosás után még kétszer *áttörték* a tilon, hogy

6. kép. A legjobb minőségű rostanyag elnevezései

puhuljon, oszlophoz verték, hogy szöszösebb, lazább legyen, s a hánccsrészek teljesen kiperegjenek belőle. A kender ágyban való puhításával a Hernád menti falvakban találkozunk (Böcs, Hernádkak, Sajólád, Kiskinizs, Fügöd, Abaújdevecser, Hernádvécse), de szórványosan előfordul a Zempléni hegyvidék falvaiban is (Arka, Baskó, Fony, Háromhuta, Mogyoróska).

Hasonlóan a legjobb minőségű rostanyagot jelenti a *szálkender* elnevezés. Valószínű, hogy csak adatok hiányában eddig Böcs, Onga, Sajólád falvakból ismerjük, tehát arról a területről, ahol a *kender* megjelölést használják. Feltételezhetően az anyag tulajdonsága kapcsolódott a korábbi terminológiához, amelynek meglétére 17. századi írásos feljegyzések is utalnak.³⁷ Logikusnak tűnik, hogy a *kender* előtag elhagyásával alakult a *szál* elnevezés. *Szolnok* *Lajos* úgy látja, hogy a *szál* terminus a fésülő gyakorlat kialakulásához kapcsolódott, a Dunántúlon jelent meg, jellemző előfordulása napjainkban is ott van, s innen és csak később szűrődött át a keleti területekre.³⁸ Ez az átszűrődés néhány alföldi falutól eltekintve Magyarország északi, északkeleti megyéiben jelentős területen érvényesül. A 6. kép tanulsága szerint Abaúj, Borsod és Zemplén megyék következő településein ismerik: Cserépfalu, Cserépváralfa, Bogács, Tard, Sály, Borsodgeszt, Varbó, Krasznokvajda, Fáj, Beret, Fügöd, Hernádszentandrás, Kiskinizs, Hernádnémeti, Göncruszka, Pányok, Pusztafalu, Nyíri, Regéc, Abaújvár, Baskó, Mogyoróska, Arka, Füzérkomlós, Megyaszó, Háromhuta, Hercegkút, Újcsanáros, Nyomár, Radostyán.

A *fej* elnevezés — ugyancsak a legjobb minőségre utalva — a barkók lakta területet vagy közvetlen környékét jellemzi (Nagyvisnyó, Szilvásvár, Domaháza, Arló, Járdánháza, Kissikátor, Sajómercse, Bolyok, Sajóvelezd, Borsodnádasd, Dédestapolcsány, Mályinka, Tardona, Sajókaza, Bánhorváti.) Megyéink más területén csak szórványosan, rendszertelenül fordul elő (Prügy, Csobaj, Tiszadada), a Duna—Tisza között és a Tiszántúlon mutat jelentős, egyenletes elterjedést. Az elnevezés kialakulása minden bizonnyal összefügg a minősített rostanyag tárolási formájával, a *fej* alakba való rögzítéssel.³⁹

A *szösz* kétféle jelentéssel ismeretes. Szórványosan az első osztályú rostanyagra vonatkozik (Bükkzsérc, Noszvaj, Szomolya, Imola, Kánó, Égerszög, Varbóc, Szin, Kurityán). A Hernád-menti és a délborsodi falvakban a közepes rostminőség jelölésére szolgál. A szó finnugor eredetű, esetleg török közvetítéssel kerülhetett hozzánk.⁴⁰ Valószínűleg először a csepűtől megtisztított rostanyagot nevezték így, s az elnevezés a gereben használata előtti időre utal.⁴¹ A magyar nyelvterületen ez a terminus általánosan elterjedt, a közepes minőségű rost jelölésére használják. A megnevezés ilyen értelmű, (tehát legjobb minőségre utaló) használata eddig ismeretlen volt.⁴²

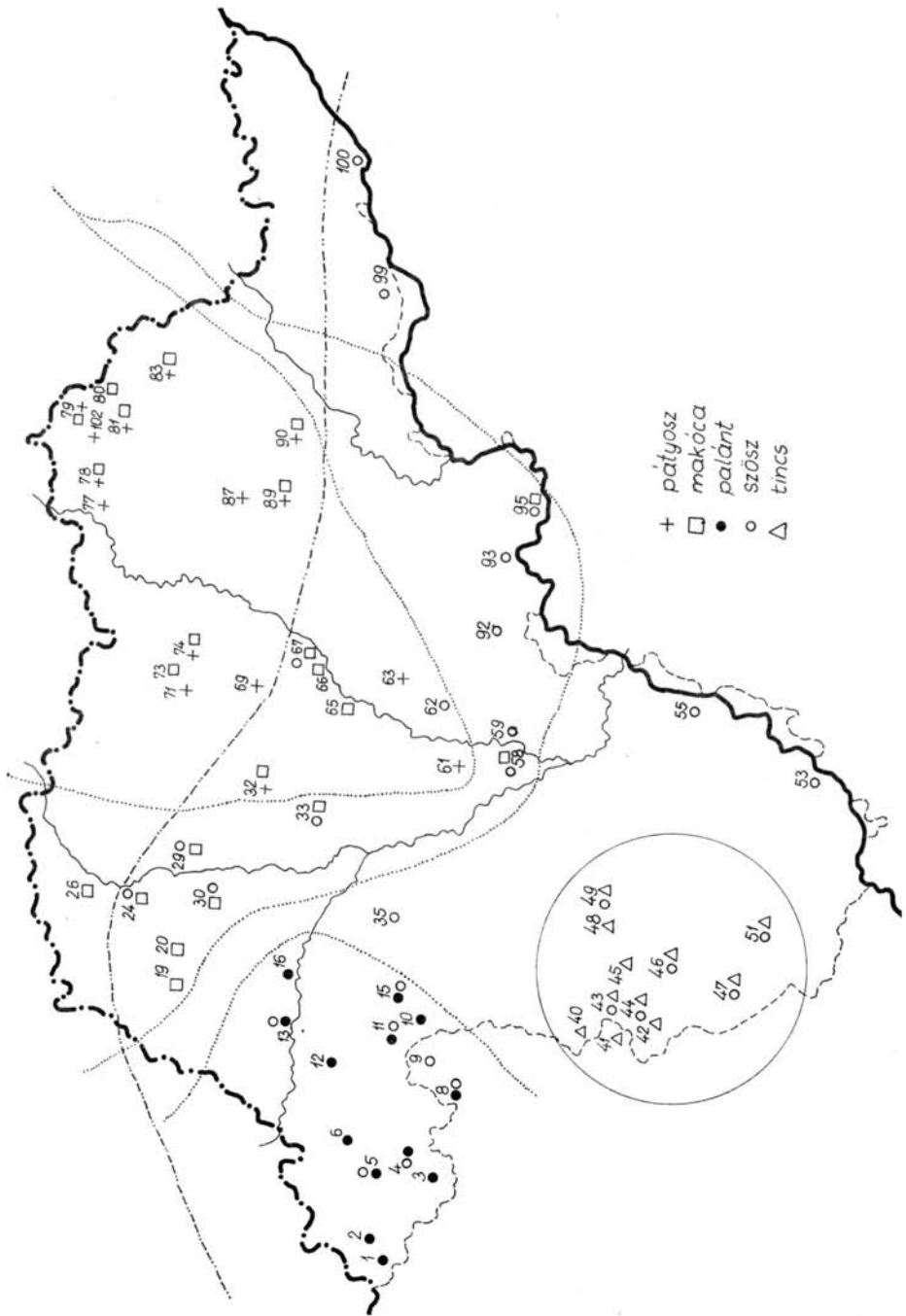
A *fejszösz* elnevezés esetében minden bizonnyal olyan szóösszeolvadásról beszélhetünk, amelyet praktikussági szempontok alakítottak ki. A *szösz* és a *fej* elnevezések ilyen összeolvadásával találkozunk a Bodrogló falvaiban. A Bodrogló településeinek nagy hagyományai vannak a kenderfeldolgozásnak,⁴³ s a kendermunkák intenzitásával párhuzamosan a többféle termék megkívánta a differenciáltabb elnevezések kialakítását. A *fejszösz* elnevezés a legjobb minőségre utalva Karos, Karcsa, Cigánd, Zemplénagárd és Tiszakarád településeken fordul elő.

A közepes minőségre utaló terminológiák közül területünkön a *pátyosz*, a *makóca*, a *palánt*, a *szösz* és a *tíncs* elnevezések fordulnak elő (7. kép).

A *pátyosz* szó eredetére vonatkozó ismereteinket a rostminősítő művelet *pátyoszlás* elnevezésével kapcsolatban kifejtettük. Ez területünkön csakis a közepes rostminőséget jelöli, de ezen belül lehet a második, a harmadik, vagy a negyedik minőség elnevezése. Ha harmadik rostminőségre utal, általában a *makóca* elnevezéssel együtt fordul elő. Ahol mindkét elnevezés egyidejű használatával találkozunk, ott biztos a két minősítő eszköz alkalmazása, s az, hogy a második minősítő eszköz neve *ecset*, *ecsetelő*, *ecsellő*, vagy az ezekből következő helyi változatok. Ahol egy minősítő eszközt használnak, ott a *pátyosz* a minősített termékek sorában a másodikat jelenti. Az elnevezés ilyen értelemben Beret, Abaújtúr, Pusztafalu, Onga, Pányok, Hegymeg, Felsőgagy, Fáj, Nyíri, Kovácsvágás, Baskó, Erdőhorváti, Mogyoróska, Füzérkomlós és Megyaszó községekben fordul elő.

A csaknem hasonló elterjedést mutató *makóca* szó eredetéről sem *Kniezsza István*, sem *Bárcei Géza* nem nyilatkoznak. Az észak-borsodi, abaúji és dél-zempléni előfordulású terminológia mind hangzása, mind pedig elterjedése alapján szintén szláv, valószínűen északi szláv kapcsolatra utal.⁴⁴ Használatának helyein közepes, második vagy harmadik osztályú rostminőséget jelöl. Előfordulási helyei a következők: Szögliget, Pányok, Halmaj, Kiskinizs, Hernádszentandrás, Böcs, Varbóc, Szendrő, Kovácsvágás, Nyíri, Füzérkajata, Pusztafalu, Imola, Kánó, Fáj, Hegymeg, Csenyete, Szuhogy, Nyomár, Csobaj, Baskó és Erdőhorváti. Az előfordulás a Sajó, Bodrog, illetve Tisza vonalát sehol nem lépi túl, amely összevetve azzal, hogy a magyar nyelvterületen másutt nem fordul elő, erősíti az északi kultúrhatás érvényesüléséről való feltevezésünket.

Sajátos és etnikumra jellemző specifikumnak tűnik a közepes rostminőség *palánt* elnevezése. A legjobb minőségre utaló *fej* mellett ez is a barkók lakta területre jellemző. Abaúj, Borsod és Zemplén megyék más falvaiban még szóróványosan sem fordul elő, s nincsenek Magyarország egyéb területeiről sem pozitív adatok az előfordulásra.⁴⁵ A szó eredetére vonatkozóan nincsenek ismereteink, a fogalom a részletes elemzést nyújtó tájszótárakban sem szerepel. A barkók lakta területen a *palánt* elnevezés elterjedésének keleti és déli határa megvonható, valószínűnek tűnik további hevesi és gömöri előfordulás. A terminológia elterjedését megfelelő adatok hiányában nem tudjuk kiterjeszteni a barkók, ill. a palócság lakta terület egészére. A kendermegmunkálás más terminológiai között figyelemreméltó, hogy a *bitónak* nevezett kendertörő eszköz hasonlóan ezen a területen fordul elő. E munkaeszköz és a fenti terminológia használatát *Paládi-Kovács Attila* is barkó specifikumnak tartja. Szerinte a *bitó* és *palánt* terminológia arra enged következtetni, hogy kulturálisan hasonlóan fejlődött népcsoportról van szó, amely környezetéhez viszonyítva egységét és összetartozását ma már csak néhány terminológiában, vagy sajátos eszközben, ill. a népi tudatban tartja fenn.⁴⁶ A közepes, általában második rostminőségre utaló terminológia eddigi előfordulási területei, települései a következők: Járdánháza, Arló, Domaháza, Dédestapolcsány, Mályinka, Tardona,

7. kép. A közepes minőségű rostanyag elnevezései

Sajóvelezd, Sajómercse, Sajókaza, Bolyok, Szilvásvár, Kissikátor és Borsodnádásd.

A közepes minőségre utaló *szösz* elnevezés területünkön csak szórványosan fordul elő. Megtalálható a palócok lakta területen, sajátos elterjedési vonalat képez a Hernád folyó völgyében, szórványosan ismerik az Alföld felé eső dél-borsodi területeken. A *szösz* szakkifejezés egyébként a magyar nyelvterületen a legáltalánosabban használt és elterjedt jelölés. A szó a magyar nyelv honfoglalás előtti szóállományába tartozik, valószínűleg török közvetítésű; finnugor eredetű.⁴⁷ Előfordulási helyein általában *szösz* a neve, jelzős változatában a közepes rostminőség harmadik, esetleg negyedik osztályára utalva pedig *aprószösz*. A *szösz* elnevezést az alábbi településeken ismerik: Böcs; Újcsalános, Hernádszentandrás, Radostyán, Nagyvisnyó, Szilvásvár, Cserépfalu, Szendrő, Szuhogy, Nyomár, Tard, Mezőkövesd, Varbóc és Tiszakarád. Negyedosztályú minőségre utalva *aprószösz* a neve Borsodgeszten, Bogácson; Hernádnémetiben, Cigádon, Szentistvánon, Tardonán, Dédestapolcsányban, Sajóvelezden, Járdánházán és Arlón. Harmadik minőségre utal Csobajban, Taktaharkányban, Ároktón és Tiszaoszláron. Adataink alapján úgy látjuk, hogy e terminológia országos elterjedésében megyéink területe sem kivétel; csupán azzal a különbséggel csatlakozik az országos képbe, hogy a másutt nem ismeretes, vagy csak szórványosan ismert *pátyosz*, *makóca* és *palánt* terminológiák háttérbe szorították a *szösz* elnevezést, s a jobb minőségek esetében átvették annak nevét. Többféle közepes rostminőség esetén ezért találjuk meg ezt a terminológiát a jelentősebb kenderkultúrával, differenciáltabb feldolgozással és alkalmazással rendelkező falvakban.

A közepes rostminőségre utalva a *tincs* elnevezés nagyon határozott területi csoportban fordul elő. Eredetéről, történetéről nincsenek ismereteink, magyarázatot *Szolnoky Lajos* sem ad, csupán annyit mond, hogy az országban másutt elő nem fordul, e területen viszont jól körülhatárolható egységet képező elnevezés minden bizonnyal kulturálisan hasonlóan fejlődött népcsoportot fog össze.⁴⁸ E megállapítást egyértelműen alátámasztják az előfordulás falvai: Cserépfalu, Cserépváralja, Tard, Mezőkövesd, Szentistván, Bükkzsérc, Bogács, Szomolya, Noszvaj, Sály és Borsodgeszt. Ez a kulturális egység, amely megmutatkozott a legjobb minőségű rostanyag *szál* elnevezésében is, magába foglalja a matyóság három nagy szigetét, Mezőkövesdet, Tardot és Szentistvánt. Más vonatkozásban a kendermunkák vizsgált terminológiai esetében a három matyó település nem különül el környezetétől, beleillik a terminológiák vonatkozásában viszonylag egységes képet mutató dél-borsodi tájegységbe.

A legrosszabb minőségű, csomós, éles, vastagabb és gyakran a tisztítás ellenére is pozdorjas, törekes, visszamaradt rost jelölésére területünkön kétféle elnevezés szolgál, a *csepű* és a *kóc*. A *csepű* szavunk honfoglalás előtti jövevényszó, amely valószínű török hatásra került nyelvünkbe.⁴⁹ Megyéink falvaiban használata csaknem kizárólagos. A *kóc* viszont csak szórványosan fordul elő (Hercegkút, Óhuta, Középhuta, Böcs). E szó egyébként szláv átvétel,⁵⁰ amely a csepűhöz hasonlóan a hulladék rostanyagot jelöli. Területünkön való előfordulása azért érdekes, mert a szó a Dunántúlon általánosan elterjedt, a Zagyva és Ipoly közötti területen áttörve, a *csepű* elnevezéssel keveredik az

észak-magyarországi területen. *Szolnok* Jajos úgy látja, hogy a *kóc* terminus a dunántúli szláv népcsoportok használatából került át az északi, főleg a honti, nógrádi területre, ahol egyébként számottevő szláv népesség telepedett le. Az említett szórványokban való előfordulás nem meglepő, hiszen a rostminősítő eszköz nevében, majd az egyes rostféleségek elnevezésében is e falvak elternek környezetüktől.

4. *A minősített rostanyag tárolási és felhasználási formái:* A minősített rostanyagot a fonás megkezdéséig különböző formákba rögzítve tárolják. A formák sokszínű elnevezéséhez a formába rögzített rendkívül különböző mennyiségek kapcsolódnak. Összehasonlítási alapot nem lehet és nem is kell találni, ugyanis a kenderfeldolgozás mérték- és számolási rendszere egy-egy falun belül is olyan egységet alkot, amely a gyakorlat során alakult ki, s ezt a rendszert senki sem téveszti el. A feldolgozás minden fázisának mennyiségei és egységei sajátos logikával következnek az előző munkafázisokból.

A legjobb minőségű rostanyagot *bábba* (Mogyoróska, Zemplénagárd, Varbóc, Szin), *fejbe* (Szirmabesenyő, Kiskinizs, Bolyok), *bábuba* (Onga, Sata, Újcsanáros, Pányok), *bunkóba* (Abaújvár), *babába* (Hernádszentandrás, Aszaló) kötik. Ezekből az egységekből változó számú, 10—12—16—20 darab kerül egy nagyobb egységbe, amelynek általánosan *koszorú* a neve. A másodosztályú rostanyagot hasonló formákba rögzítik, de csak ritkán kötik nagyobb egységekbe (pl. *koszorúba*). A legrosszabb minőségű *csepűt* már csak összegöngyölik, s ebből származnak az egység nevei: *göngyöleg* (Aszaló, Égerszög), *gongyola* (Fony, Óhuta, Szöllőssardó, Onga, Kiskinizs, Kurityán, Hernádszentandrás, Arka), *gugyela* (Szendrő). A különböző formákban rögzített rostféleségeket zsákban, abroszban, ponyvában száraz helyen tárolják. A fonás megkezdése előtt néhány nappal a kemence környékén megsüttették, szárították, majd a formák szétbontásával, a rostanyag kirázásával, amelyet általában *ágyazásnak* neveztek, előkészítették a feldolgozás leghosszabban tartó munkafázisát, a fonást.

5. A rostminősítés eszközével, a munkafolyamattal és a minősített termékek elnevezéseivel kapcsolatos adatainkat összegezve úgy látjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén etnikai és táji határok kirajzolódása mellett nemzetiségi hatások érvényesülése is kimutatható. Viszonylag egyszerűbb megállapítani az etnikai és táji jellemzőket, a szórványok és a beolvadás miatt sokkal nehezebb egyértelműen meghatározni és lokalizálni az idegen kulturális hatások érvényesülését.

A minősítő munka eredményeként létrejövő legjobb minőségű *fej*, és a közepes rostminőségű *palánt* elnevezése ugyanazokban a falvakban, egységes foltban és csakis azokon a településeken fordul elő, amelyet a szakirodalom *barkó* néprajzi csoportnak nevez.⁵² E két terminológia elterjedése és ismerete a barkók lakta terület keleti határát vonja meg. Külön is figyelemreméltó, hogy a *palánt* elnevezés e területen kívül sehol másutt nem található meg magyar nyelvterületen.⁵³ Egy etnikum térbeli elterjedésének vázolásához természetesen két jellemző adat nem elégséges alap. Meg kell jegyezni, hogy e két adatot csupán jelen téma szolgáltatja, de ezen túlmenően számos, etnikumot jellemző ismérvtől keleti határát ugyancsak ezek a települések adják.⁵⁴

Területünkön másik, eddig egyértelműen néprajzi egységnek nevezett település-hármas található. Mezőkövesd, Tard, Szentistván a szakirodalom megállapításai és a köztudat szerint a *matyóság* szigetét, a környező településektől eltérő, attól számos vonatkozásban elszigetelt, sajátos belső fejlődés eredményeként kialakult egységét jelenti.⁵⁵ A kendermunkák eszközei és szakkifejezései ahhoz szolgáltatnak adatokat, hogy e három település nem képez a környezetétől elkülönülő egységet.⁵⁶ E három település beleillik egy nagyobb táji egységbe, amelybe beletartozik Bükkzsérc, Szomolya, Noszvaj, Cserépfalu, Cserépváralja, Bogács, Gelej, Mezőkeresztes, Sály és Borsodgeszt. A kendermunkák ismeretes terminológiai eredményeként a matyó etnikummal szemben kirajzolódik előttünk egy földrajzi táj, a Dél-Bükkalja, szűkebben pedig a borsodi Mezőség viszonylagos kulturális egysége.⁵⁷ Ez a táji, ill. települési egység földrajzi helyzeténél, 18–19. századi közvetítő kereskedelmi jellegénél fogva az Alföld felé mutat kapcsolatot. Ez az alföldi kapcsolat Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli falvaiban hasonlóan jellemző és főleg a gazdálkodás szerkezetében érvényesül. A kendermunkák vonatkozásában ezt a kapcsolatot érzékeljük a rostminősítő eszköz országosan elterjedt *gereben* elnevezésében, a minősítő munka *csinálás*, a legjobb minőségű rostanyag *szál* és *szösz*, a közepes rostminőség *tincs* elnevezésében. Ezek a terminológiák, ill. területi elterjedésük azt is mutatja, hogy Dél-Borsodban nem mutatható ki nemzetiségi hatás.

A rostfésülő eszköz elnevezéseit, a legjobb és a közepes rostminőség terminológiáit bemutató térképek nemzetiségi, elsősorban szlovák és ukrán, szórványosan német hatás érvényesülését mutatják. A néprajzi módszerrel összegyűjtött és a térképre vetített adatok összefüggéseire, az egyes terminológiák ismeretének és elterjedésének okaira részben rávilágít a demográfiai és történeti szakirodalom.⁵⁸ A 18. században és azt megelőzőleg megyéink falvaiban több hullámban telepedtek le szlovák és ukrán, a bükki és zempléni üveghuták, valamint a borsod-gömöri vashámorok környékén német anyanyelvű lakosok. Számukat a 19. század közepétől vallás és anyanyelv szerint tüntetik fel a népszámlálások.⁵⁹ Az összeírások a 20. század elején a nemzetiségek beolvadásáról, elmagyarosodásáról tanúskodnak. Különösen figyelemreméltó ez az ukrán nemzetiség esetében, ahol a korábban 30 000 főre becsült létszám az 1910-es évekre néhány ezerre csökkent, s ebben a létszámban szerepel (az esetek többségében) a szlovák nemzetiségű lakosság is.⁶⁰ Az anyagi és szellemi kultúra számos területén (jelen esetben a kendermunkákban) kimutatható e nemzetiségek magukkal hozott kultúrája, e kultúra elemei. Így a rostminősítés térképre vetített szókinccse a Bódva folyó mentén elhelyezkedő falvakban elszigetelten szlovák, az abaúj-zempléni területen pedig szlovák és ukrán kultúrhatás meglétéről tanúskodik. Ez utóbbi területen találkoznak német hatás érvényesülésével is (Herceggút, Sátoraljaújhely). Az anyanyelv feladása (ill. csak a legidősebb generáció esetében való megtartása), a helyi közösségbe való beilleszkedés, a helyi munkaeszközök és munkamódok átvétele ellenére e nemzetiségek minden bizonnyal generációkon át is megőrzik saját kultúrájuk elemeit, s ezek között ott találjuk a kenderfeldolgozás munkaeszközeinek és munkafolyamatainak elnevezéseit is.

JEGYZETEK

1. A rosnövények jelentőségéről és a parasztgazdaságokban betöltött szerepéről ld. *Dobrossy I.*, 1973. 407—429.
2. E tanulmány része egy monográfiának, amiben a szerzők Észak-Magyarország kenderkultúráját kívánják feldolgozni a rosnövények termesztésétől a paraszti viselet 19—20. századi alakulásáig.
3. A minősített rostfélések száma és a kenderfeldolgozás hagyományai, a munka intenzitása közötti összefüggéshez ld. *Szolnoky L.*, 1966. 114.
4. *Stuhán V.*, 1964. 60.
5. *Flórián M.*, 1962. 84.
6. *Csóri Cs.*, 1973. 20.
7. A cigánykovácsok munkájához és a miskolci vaskereskedelem történetéhez ld. *Bodgál F.*, 1961. 224—225.; *Bodgál F.*, 1965. 521—546.
8. *Paládi-Kovács A.*, 1959. 23.
9. Vö. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, 1967. I. 1049.
10. *Kniezsa I.*, 1974. I. 189.
11. *Kniezsa I.*, 1974. I. 189.
12. *Szolnoky L.*, 1972. 205. Itt jegyezzük meg, hogy *Szolnoky L.* munkája a kenderfeldolgozás magyarországi áttekintését, az eszközök és a kapcsolódó terminológiák történetét adja, s ebben a vonatkozásban alapvető, nélkülözhetetlen a téma kutatásában.
13. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 199. XX. sz. térkép, amelyen a szegrórszás rostfésűk elterjedését és a magyar nyelvterületen használatos terminológiáit, a terminológiák elterjedésének határait mutatja be.
14. *Flórián M.*, 1963. 83.
15. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 206.
16. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
17. *Szolnoky L.*, 1972. 199.
18. Részletes elemzését ld. Magyar Nyelv Értelmező Szótára, 1960. II. 10.
19. A 18. századi és az azt megelőző telepítések irodalmából csupán néhányat emelünk ki. Megyéink területére, településeire vonatkozó alapvető munka *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—369. A tanulmányt átfogó, részletes irodalom egészíti ki. Ld. még *Fügedi E.*, 1966. 313—331., *Molnár E.* (szerk.) 1964. I. 367—372., *Vigh K.*, 1946. 544—547., *Gyimesi S.*, 1970. 35., *Hóman B.—Szekfü Gy.*, 1935. VI. 186—187, 196. 214—215. 231.
20. *Szolnoky L.*, 1966. 98.
21. *Szinnyei J.*, 1897—1901. II. 1019.
22. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
23. *Bárczi G.*, 1941. 118.
24. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
25. Vö. *Dobrossy I.*, 1969. 514—536.
26. *Kniezsa I.*, 1974. I. 405.
27. *Lebedeva N. I.*, 1956. 479.
28. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
29. A törés, puhítás különböző archaikus eljárásainak részletes ismertetésétől és elemzésétől, a területi elterjedés sajátosságainak vizsgálatától itt eltekintünk, ez külön tanulmány témáját képezi.
30. *Barathy E.*, 1963. 4.
31. *Csóri Cs.*, 1973. 6.
32. *Kovács J.*, 1975. 35—39.
33. *Molnár M.*, 1974. 6.
34. Saját gyűjtés 1967-ben
35. *Szolnoky L.*, 1972. 215. XXII. térkép
36. *Szolnoky L.*, 1972. 223—225.
37. *Szádeczky B.*, 1911. 312.
38. *Szolnoky L.*, 1972. 225.
39. *Szolnoky L.*, 1972. 225.
40. *Bárczi G.*, 1941. 295.
41. *Szolnoky L.*, 1972. 228.
42. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 229. XXIV. és XXVII. térkép

43. A bodrogközi len és kendermunkák részletes feldolgozását ld. *Kántor M.*, 1961.
44. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
45. *Szolnoky L.*, 1972. 229. XXVII. térkép
46. Vö. *Paládi-Kovács A.*, 1968. 175—218.
47. *Bárczi G.*, 1941. 295.
48. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
49. *Bárczi G.*, 1941. 38—39.
50. *Kniezsa I.*, 1974. 270.
51. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 228.
52. Vö. *Paládi-Kovács A.*, 1968. 175—218.
53. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 224. XXIV. térkép
54. Ezt bizonyítják a rendelkezésünkre álló, de itt be nem mutatott terminológia-térképek, amelyeken a kenderfeldolgozás valamennyi munkafázisát és a kapcsolódó elnevezéseket hasonló módszerrel dolgoztuk fel.
55. A „három matyó falu” első megfogalmazása a Napkelet c. folyóirat 1857. évi számában egy „-y” nevű szerzőtől származik. Ez a koncepció időközben a néprajz általánosan elfogadott nézetévé lett, s csak az 1950-es években vetődött fel egy kutató munkaközösség előtt a kérdés, hogy ti. van-e, és ha van, miben mutatható ki e három település egysége, kulturális közössége. Kár, hogy a kutatás befejezetlen maradt, de az addigi tények nem igazolták a múlt század végén megfogalmazott, s általánosan elfogadott ún. egység-koncepciót. Véleményünk szerint a „három matyó falu” koncepció elterjedéséhez hozzájárulhatott az a tény is, hogy e vidék kutatói csak a „matyó” településeket, közöttük is elsősorban Mezőkövesd népi kultúráját vizsgálták, mintegy környezetből, a Dél-Bükkalja táji egységéből kiszakítva.
56. Vö. *Sándor I.*, 1976. 773—785. A szerzővel egyetértésben úgy véljük, inkább bizonyos fokú művelődésbeli kiegyenlítődés magyarázza a három bükkaljai község kultúrájában megfigyelhető közös elemeket, semmint szorosabb, az etnikai csoportokra jellemző vérségi-származási, közös művelődési alapból, mélyebb történelmi gyökerekből származó kötelék.
57. Vö. *Kósa L.*—*Filep A.*, 1975. 140—147.
58. E téma széleskörű irodalmából csupán a legfontosabbakat emeljük ki: *Balogh P.*, 1902., *Bidermann, H. I.*, 1862, 1867., *Borovszky S.*, 1900, 1907, 1909., *Fényes E.*, 1836—1840., *Keleti K.*, 1871, 1881., *Podhradzky Gy.*, 1922., *Zsatkovics K.*, 1890. 568—573., 644—660.
59. A népességösszeírásokhoz ld.: *Braun R.*, 1933., *B. R. A. P.*, 1863., *Csaplovics J.*, 1821., *Czoernig, K. F.*, 1855., *Kovacsics J.*, 1957., *Magda P.*, 1819., *Thirring G.*, 1936.
60. Részletes adatokat ld. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—367.

IRODALOM

- Balogh P.*, 1902. Népfajok Magyarországon. Budapest
- Barathy E.*, 1963. A kender munkái Zemplénagárdon. Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Adattárában (továbbiakban: HOM. NA.) ltsz. 1232.
- Bárczi G.*, 1941. Magyar szövejtő szótár, Budapest
- Bidermann, H. I.*, 1862, 1867. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, I—II. Innsbruck
- Bodgál F.*, 1961. A miskolci vaskereskedelem történetéből. Borsodi Szemle, V. 224—225.
- Bodgál F.*, 1965. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete. Ethnographia, (továbbiakban: Ethn.) LXXVI. 521—546.
- Borovszky S.*, 1900. Zemplén vármegye. Budapest
- Borovszky S.*, 1907. Szatmár vármegye. Budapest
- Borovszky S.*, 1909. Borsod vármegye története. I. Budapest
- B. R. A. P.*, 1863. Magyarország helységnevtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás ki-mutatásával. . . Pest
- Braun R.*, 1933. Nemzetiségi statisztika, Századunk, VIII. 187—195.
- Csaplovics J.*, 1821. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. I—II. Wien
- Czoernig, K. F.*, 1855. Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie. Wien
- Csöri Cs.*, 1973. A kender feldolgozása Megyaszón. HOM. NA. ltsz. 2659.
- Dobrossy I.*, 1969. Az aszalás, mint konzerválási eljárás a Zempléni-hegység falvaiban. Ethn., LXXX. 514—536.

- Dobrossy I.*, 1973. A parasztgazdaságok szerkezete és a rostnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. 407—429.
- Fényes E.*, 1836—1840. Magyarországnak „s a” hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest
- Flórián M.*, 1962. Adatok az Abaúj megyei kenderfeldolgozáshoz. Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében (továbbiakban: DENIA) ltsz. 798.
- Flórián M.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. DENIA. ltsz. 754.
- Fügedi E.*, 1966. Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle, 8. 313—331.
- Gyimesi S.*, 1970. A polgári átalakulás felé. In.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára (szerk. *Varga Gáborné*). 35—39. Miskolc
- Hóman B.—Szekfű Gy.*, 1935. Magyar történet. VI. Budapest
- Kántor M.*, 1961. Bodroközi len és kendermunkák. Sárospatak
- Keleti K.*, 1871. Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest
- Keleti K.*, 1881. A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, VII.
- Kniezsa I.*, 1974. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I—II. Budapest
- Kósa L.—Filep A.*, 1975. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- Kovacsics J.*, 1957. A történeti statisztika forrásai. Budapest
- Kovács J.*, 1975. A kendermagtól a fonalig (Sáta). HOM. NA. ltsz. 2899.
- Lebedeva, N. I.*, 1956. Prjabényie i tkacsztvo vosztocsnih szlavján v. XIX. nacsale XX. v. Vosztocsnoszlavjanszkij Ethnograficszkij Szbornyik. Moszkva
- Magda P.*, 1819. Magyarországnak és a’ határörző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- Magyar Nyelv Értelmező Szótára, II. 1960. Budapest
- Molnár M.*, 1974. A kender feldolgozása Szuhafőn. HOM. NA. ltsz. 2873.
- Paládi-Kovács A.*, 1959. Adatok Ózd kendermunkájához, DENIA. ltsz. 477., ill. HOM. NA. ltsz. 3158.
- Paládi-Kovács A.*, 1968. A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány, X. 175—218. Debrecen
- Paládi-Kovács A.*, 1973. Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részében. Népi Kultúra — Népi Társadalom, VII. 327—369. Budapest
- Podhradský Gy.*, 1922. A Felföld nemzetiségi viszonyai. Föld és Ember, II.
- Sándor I.*, 1976. A matyók. In.: Mezőkövesd város monográfiája (szerk. *Sárközi Z. és Sándor I.* 773—785. Miskolc
- Stuhán V.*, 1964. A kender termesztése és feldolgozása Teresztenye környékén. DENIA. ltsz. 798.
- Szádeczky B.*, 1911. I. Apafi Mihály udvartartása, I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667—1690). Budapest
- Szinnyei J.*, 1897—1901. Magyar tájszótár. II. Budapest
- Szolnoky L.*, 1966. A rostfésűk. Néprajzi Értesítő, XLVIII. 89—127.
- Szolnoky L.*, 1972. Alakuló munkaeszközök. Budapest
- Thirring G.*, 1936. Az 1804. évi népösszeírás. Statisztikai Szemle, IV.
- Vigh K.*, 1946. A magyarországi szlovákok településének történetéről. Társadalmi Szemle, I. 544—547.
- Vörös A.*, 1964. Magyarország a Habsburg abszolútizmus rendszerében. In.: Magyarország története, I. (szerk. *Molnár E.*), 317—550. Budapest
- Zsai Kovács K.*, 1890. A magyarországi oroszok történetírása. Századok, XXIV. 568—573., 644—660.

A térképeken szereplő települések

1. Domaháza
2. Kissikátor
3. Borsodnádásd
4. Járdánháza
5. Arló
6. Ózd (Bolyok)
7. Sata
8. Szilvásvárad
9. Nagyvisnyó
10. Mályinka
11. Dédestapolcsány
12. Sajómercse
13. Sajóvelezd
14. Bánhorvati
15. Tardona
16. Sajókaza
17. Kurityán
18. Szuhafő
19. Imola
20. Kánó
21. Égerszög
22. Teresztenye
23. Szöllőssárdó
24. Varbóc
25. Szin
26. Szögliget
27. Bódvaszilás
28. Szalonna
29. Szendrő
30. Szuhogy
31. Edelény
32. Hegymeg
33. Nyomár
34. Boldva
35. Radostyán
36. Varbó
37. Szirmabesenyő
38. Miskolc
39. Kiszgyőr
40. Bükkzsérc
41. Noszvaj
42. Szomolya
43. Cserépfalu
44. Bogács
45. Cserépváralfa
46. Tard
47. Mezőkövesd
48. Sály
49. Borsodgeszt
50. Mezőkeresztes
51. Szentistván
52. Tiszabábolna
53. Ároktő
54. Hejőbába
55. Tiszaoszlár
56. Hejőkeresztúr
57. Sajólád
58. Böcs
59. Hernádnémeti
60. Hernádkak
61. Onga
62. Újcsanás
63. Megyaszó
64. Aszaló
65. Halmaj
66. Kiskinizs
67. Hernádszentandrás
68. Fügöd
69. Beret
70. Abaújvevecser
71. Felsőgagy
72. Krasznokvajda
73. Csenyété
74. Fáj
75. Hernádvécse
76. Göncruszka
77. Abaújvár
78. Pányok
79. Pusztafalu
80. Füzérkajata
81. Nyíri
82. Felsőregmec
83. Kovácsvágás
84. Háromhuta
85. Regéc
86. Fony
87. Mogyoróska
88. Arka
89. Baskó
90. Erdőhorvati
91. Hercegkút
92. Taktaharkány
93. Prügy
94. Tiszadada
95. Csobaj
96. Vajdacska
97. Karos
98. Karcsa
99. Tiszakarád
100. Cigánd
101. Zemplénagárd
102. Füzérkomlós

**ETHNISCHE GRENZEN UND EINFLÜSSE DER
NATIONALITÄTEN IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN
BEI DER HANFVERARBEITUNG IM STADIUM DER
FASERAUFBEREITUNG**

(Auszug)

In grossen Teilen der Komitate Borsod, Abaúj, Zemplén hat die Hanfverarbeitung ihre Bedeutung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts bewahrt. Die Werkzeuge, der Wortschatz dieser Arbeiten, die Terminologien der einzelnen Arbeitsprozesse haben sich bis heute erhalten. In der Studie wird ein Moment der Hanfverarbeitung untersucht und zwar die Qualifizierung der Fasern. Diese Arbeitsphase ist geeignet, mit der karthographischen Aufzeichnung von Bezeichnungen und Terminologien Schlussfolgerungen zu ziehen die Nationalitäten und die ethnischen Gruppen betreffend.

Im Laufe der Arbeit wurden Angaben von 102 Sammelpunkten aufgearbeitet. Dem Bild des Sammelgebietes folgen die Fotos der Werkzeuge. Bild 4 zeigt die Bezeichnungen für die Faseraufbereitungswerkzeuge, Bild 5 das Ausdehnungsgebiet der Bezeichnung des Arbeitsprozesses, Bild 6 die während der Aufarbeitung gewonnenen besten Faserstoffe, Bild 7 die mittelmässigen Faserstoffe bzw. das Ausdehnungsgebiet ihrer Bezeichnungen. Die Ausdehnungsbereiche der Terminologien sind gut zu umreissen, und das ermöglicht die Beantwortung der in der Überschrift berührten Fragen.

Es kann festgestellt werden, dass im besagten Gebiet nur die Ausbreitung folgender ethnischer Gruppen umrissen werden kann: *palóc* (Palóczen) und deren Gömörer Abwandlung *barkó* (Barko). Das *matyó* (Matyo) Ethnikum (südlich des Bükk-Gebirges) bzw. seine drei vermuteten Siedlungen (Mezőkövesd, Tard, Szentistván) sondert sich nicht von seiner Umgebung ab, sondern geht in der Südborsoder Landschaft auf. Obwohl die Siedlungen und Bewohner unserer Komitate andere Gruppen und Landschaften sind, sondern sie sich nicht ab. Dem gegenüber können die Siedlungen vor dem 18. Jahrhundert und aus dem 18. Jahrhundert oder die von ihnen unabhängigen kulturellen Wirkungen, bzw. deren Erhaltung in den Terminologien ausgewiesen werden. So kommt die Bezeichnung *vonó* (Hanfhechel) für das Gerät zum Faserspalt nur in den Siedlungen längs des Bódva-Flusses vor. In Richtung Norden kommt die Bezeichnung häufiger vor, was auf einen kulturellen Einfluss von Norden her schliessen lässt. Die Bezeichnung der Geräte *pátyoszoló* und *ecset* (Pinsel), die in den Komitaten Abauj und Nordzemplén gebräuchlich ist, lässt ukrainische Einflüsse annehmen. In der Bezeichnung für die qualitätsmässig besten Fasern kommen ähnliche Einflüsse zur Geltung, gleichzeitig kann die Kenntnis der Terminologien *kender* (Hanf) und *szálkender* (Fadenhanf), die auf eine Ausdehnung in der ungarischen Tiefebene hinweist und aus der Zeit der Landnahme stammt, beobachtet werden. Auf die mittelmässige Faserqualität beziehen sich die früheren Feststellungen, doch kann diesbezüglich eine Grenzlinie gezogen werden. Nördlich dieser Grenzlinie kommen eindeutig slawische kulturelle Einflüsse zur Geltung, südlich von ihr muss ein eigenartiger kultureller

Einfluss gesehen werden, der einerseits für das Ethnikum, andererseits für das ungarische Sprachgebiet charakteristisch ist.

Diese Studie ist ein Teil einer Monographie (in Vorbereitung), in der sämtliche Arbeitsabläufe der Hanfverarbeitung auf ähnliche Art untersucht werden. Allgemeine Schlussfolgerungen können selbstverständlich nur nach Vorliegen deren Ergebnisse gezogen werden.

István Dobrossy — Márta Fügedi